

Ks. Wincenty MYSZOR
(Katowice, UŚ)

**„FENIKS” W GNOSTYCKIM TRAKTACIE
O POCZĄTKU ŚWIATA**
(NHC II, 5; p. 121, 27–123, 2)

Motyw feniksa w literaturze antycznej i wczesnośredniowiecznej został obszernie opracowany, także w polskich pracach. Zajmowano się albo konkretnymi wątkami literackimi w poszczególnych utworach¹, albo całościowo w odpowiednich opracowaniach słownikowych².

Do obszerniejszych wzmianek o feniksie we wczesnej literaturze chrześcijańskiej należy dołączyć wzmiankę w gnostyckim utworze z Nag Hammadi, traktacie bez oryginalnego tytułu, który wydawcy zwykle nazywają *O początku świata* (NHC II, 2: *OrigMundi*). Chodzi o fragment w NHC II, p. 121, 27-123, 2. Jego wersja koptyjska w II kodeksie z Nag Hammadi wygląda następująco:

(121,27)...ΤΟΤΕ ΤΣΟΦΙΑ ΖΩΗ ΝΤΑΡΕΣΝΑΥ ΧΕ ΑΝΑΡΧΩΝ ΗΠΚΑΚΕ ΧΕ ΛΥΣΖΟΥΡΝΕ-
CΦΒΡΕΙΝΕ ΑΣΡΑΓΑΝΑΚΤΕΙ (30) ΑΥΦ ΝΤΑΡΕΣΕΙ ΕΒΟΛ ΖΗ ΤΨΟΡΠ ΗΠΕ ΜΗΔΥΝΑΜΙC ΝΙΜ
ΑΣΡΔΙΩΚΕ ΗΝΙΑΡΧΩΝ ΕΒΟΛ ΖΗ [ΝΟΥΗ]ΜΠΗΥΕ ΑΥΦ ΑCΝΟΧΟΥ ΕΠΙΤΗ ΕΠΚΟ[CΗ]ΟC ΗΡΕ-
CΡΝΟΒΕ ΦΙΝΑ ΕΥΝΑΦΩΠΕ ΗΜΑΥ ΝΘΕ ΗΝΙ[Δ]ΑΙΜΩΝ (35) ΗΠΟΝΗΡΟC ΖΙΧΗ ΠΚΑΖ [...]³.
(122,1) ΧΕΚΑΛC ΤΨΟ ΡΡΟΜΠΕ ΕΤΖΗ ΠΑΡΑΔΕΙCΟC ΕΦΝΑΛΥ ΗΠΟΥΚΟCΜΟC ΟΥΖΩΝ
ΗΝΕΨΥΧΟΝ ΕΥΜΟΥΤΕ ΕΡΟQ ΧΕ ΦΟΙΝΙΖ ΦΑCΦΟΟΥΤ ΟΥΛΑΤQ ΗCΤΗΖΟQ ΑΥΜΗΤΡΕ (5)
ΗΠΟΥΖΑΠ ΧΕ ΑΥΡΔΙΚΕΙ ΝΑΔΑΝ ΗΝΤΕCΦΕΝΕΛ ΦΑ ΤCΥΝΤΕΛΕΙΑ ΗΠΑΙΩΝ ΦΟΝΤΡΡΩΜΕ ΝΕ
ΑΥΦ ΝΕCΦΕΝΕΛ ΦΑ ΤCΥΝΤΕΛΕΙΑ ΗΠΚΟCΜΟC ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟC ΗΠΕΙΩ ΗΝ ΠΨΥΧΙΚΟC ΗΝ
ΠΧΟΙΚΟC ΤΛΕΙ ΤΕ ΘΕ Η(10) ΠΨΟΝΤ ΗΦΟΙΝΙΖ ΠΠΑΡΑΔΕΙCΟC ΠΨΟΡΠ [Ο Η]ΑΘΑΝΑΤΟC
ΠΜΑΖCΝΑΥ ΦΑCΡΨΟ ΡΡΟΜΠΕ ΠΜΑΖΨΟΝΤ CΦCΖ ΖΗ ΧΙΕΡΑ ΒΙΒΛΟC ΧΕ ΦΑΥΟYΟΜQ ΤΕΤΕ-
ΙΖΕ ΟΝ ΟΥΗΨΟΝΤ ΗΧΩΚΗ ΨΟΟΠ ΨΨΟΡΠ ΠΕ ΠΝΕΥ(15)ΜΑΤΙΚΟΝ ΠΜΑΖCΝΑΥ ΟΥΚΩΖΤ ΠΕ
ΠΜΑΖΨΟΝΤ ΟΥΜΟΟΥ ΠΕ ΝΘΕ ΗΦΟΙΝΙΖ ΕCΦΟΥΟΝΖ ΕΒΟΛ ΖΨC ΗΜΤΡΕ ΗΝΑΓΓΕΛΟC ΤΛΕΙ
ΤΕ ΘΕ ΗΝΖΥΔΡΙΑ ΗΜΟΟΥ ΕΤΖΗ ΚΗΜΕ ΑCΨΩΠΕ ΑΥΜΗΤΡΕ ΗΝΕΤΒΗΚ ΑΠ(20)ΤΗ ΑΠΧΩΚΗ
ΗΝΟΥΡΩΜΕ ΗΑΛΗΘΙΝΟC ΠΜΑCΕ CΝΑΥ ΕΤΖΗ ΚΗΜΕ ΕΥΗΤΑΥ ΗΜΑΥ ΝΟΥΝΥCΤΗΡΙΟΝ ΠΡΗ
ΜΗ ΠΟΟΖ ΕΥΨΟΟΠ ΑΥΜΗΤΡΕ ΗCΑΒΑΩΘ ΧΕ ΕΖΡΑΙ ΕΧΨΟΥ ΑCΧΙ ΗΒΙ ΤCΟΦΙΑ ΗΠΚΟCΜΟC

¹ Por. J. Sawicka, *Feniks. Chrześcijańska interpretacji mitu u Laktancjusza*, Warszawa 2000; H. Wójtowicz, *Feniks w literaturze wczesnochrześcijańskiej*, *VoxP* 4 (1984) z. 6-7, 376-383; P. Warsiński, *Locus Amoenus Christi et phenicis. Ze studiów nad wizerunkiem feniksa w literaturze i sztuce średniowiecznej*, *VoxP* 11-12 (1991-1992) z. 20-23, 125-137.

² Por. D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*, tłum. W Zakrzewska – P. Pachciarek, Warszawa 2001, 227-228.

³ Za wydaniem H.G. Bethge uzupełniam [ΑΣΧΟΟΥ ΗΠΖΑΛΗΤ] [wysłała ptaka].

χιν(25)φοοϋ ν̄τασταμιο ν̄πρη ν̄ν̄ ποοϋ ᾱρ̄ςφραγιζε ν̄τεςπε φαρουμ απαϊων
 π̄ρ̄ν̄τ δε ν̄ταγχοϋ εβολ ρ̄ν̄ φοινιζ ουρ̄ωμε αν πε ρ̄σ̄η ε̄τ̄βητ̄χ̄ κε παικαιος
 ν̄αφοϋν̄ ν̄θε ν̄νοϋφοινιζ λ̄ω (30) φοινιζ φαρουων̄ε εβολ ν̄ωρ̄π̄ ε̄φ̄ον̄ε λ̄ω
 φαρ̄μοϋ παλιν ν̄ρ̄τ̄ωοϋον ε̄δ̄φοοπ̄ ν̄σ̄ν̄μ̄ειον ν̄π̄ενταρ̄ουων̄ε εβολ ρ̄ν̄ τ̄σ̄ν̄τε-
 λ̄εια ν̄[π̄αϊων] ν̄εει νοδ̄ ν̄σ̄ν̄μ̄ειον ν̄τα[γ̄ουϋ]ν̄ε εβολ (35) ρ̄ν̄ κ̄ιμε ο̄γααϋ ρ̄ν̄
 κεχωρα αν ε̄φ̄ον̄ (123,1) μᾱνε κε ε̄στ̄ν̄των̄ επ̄παρ̄αδειος ν̄π̄νοϋτε⁶.

(p.121,27): „Wówczas gdy Sophia-Zoe zobaczyła, że archonci ciemności przekleli jej podobieństwa, gwałtownie się oburzyła (30) i wyszła z pierwszego nieba z wszelką mocą i przepędziła archontów z [ich] niebios i zrzuciła ich na świat grzeszników, aby przebywali na ziemi jako (35) złe demony. [Wysłała ptaka] (122,1), który był w raju, aby przebywał w ich świetle tysiąc lat aż do końca eonu. Był bytem ożywionym, nazywano go „feniks”. Ptak ten zabija się sam i ożywia siebie na nowo dla świadectwa (5) sądu nad nimi, ponieważ wyrządzili Adamowi i jego potomstwu niesprawiedliwość aż do kresu eonu. Trzy rodzaje ludzi istnieją na świecie aż do końca eonu: pneumatyczny, psychiczny i choiczny. Tym odpowiadają (10) trzy postacie rajskiego feniksa. Pierwszy jest nieśmiertelny, drugi żyje tysiąc lat, trzeci, jak napisano w *Świętej Księdze* jest pochłonięty (przez ogień). Istnieją także trzy rodzaje chrztu: pierwszy jest duchowy, (15) drugi z ognia i trzeci z wody. Tak jak feniks objawił się dla świadectwa przeciw aniołom, tak i w stągwiach na wodę w Egipcie, które stały się świadectwem przeciw tym, którzy zstępują (20) do chrztu jakiegoś prawdziwego człowieka. Obydwa byki w Egipcie zawierają tajemnicę: słońce i księżyc⁵. Są świadkami Sabaotha, (który) jest nad nimi. Sophia światowa⁶ przyjęła (ich) (25) od dnia, gdy stworzyła słońce i księżyc i tak opieczętowała swoje niebo aż (do końca) eonu. (To jest bowiem) robak, który zrodził się z feniksa (jako) nie człowiek⁷, (bo) o nim napisano „sprawiedliwy wyrośnie jak palma (feniks)”⁸. (30) Feniks objawia się najpierw jako żywy i następnie umiera i wstaje na nowo, co jest znakiem dla tego, który objawi się na końcu [eonu]. To wielkie znaki [objawiły się] tylko (35) w Egipcie, a nie w żadnym innym kraju i to (123,1) oznacza, że jest on podobny do raju Boga”⁹.

W komentarzu do przytoczonego tekstu należy wyjaśnić pewne zagadnienia. Przede wszystkim autor gnostycznego traktatu zakłada, że mit o feniksie

⁴ Tekst koptyjski według wydania: L. Painchaud, *L'Écrit sans Titre. Traité sur l'Origine du monde*, Bibliothèque Copte de Nag Hammadi. Section Textes 21, Quebec – Louvain 1995.

⁵ Chodzi o święte byki – Apisa i Mnewisa.

⁶ Idę za rozumieniem tekstu Painchaud: τ̄σοφ̄ια ν̄π̄ροσ̄μο̄ς jako wyrażenie przydawki dopełniaczowej, a nie jako dopełnienia w zdaniu: ᾱσ̄χι ν̄ν̄ι τ̄σοφ̄ια ν̄π̄ροσ̄μο̄ς. W tłumaczeniu niemieckim Bethge brzmi to: „Die Sophia (*Astaphaios*) hatte den Kosmos empfangen”.

⁷ Zdanie π̄ρ̄ν̄τ δε ν̄ταγχοϋ εβολ ρ̄ν̄ φοινιζ ουρ̄ωμε αν jest gramatycznie zrozumiałe „Robak, który zrodził się z feniksa nie jest człowiekiem” (tak tłumaczy je Painchaud), ale ze względu na aluzję do Ps 21, 7 (LLL) i 1Klm 25, Bethge tłumaczy je w sensie pozytywnym: „Der Wurm aber, der aus dem Phönix geboren worden ist, ist wiederum ein Mensch”. Próbuje więc dokładniej oddać aluzję biblijną „Ja zaś jestem robak, a nie człowiek”.

⁸ Chodzi o Ps 91, 13a (LXX) gdzie φο̄ιν̄ιξ̄ rozumiane jest jako palma.

⁹ Tłumaczenie podaję za polskim przekładem: *Biblioteka z Nag Hammadi. Kodeks I i II*, tłum. i komentarzem opatrzył W. Myszor, Katowice 2008 (oddane do druku w kwietniu 2008 roku).

jest znany. Nie podaje więc wiele szczegółów, a te które podaje, mają być zrozumiałe i to na poziomie związków z gnostycką spekulacją. Włącza mit o feniksie w spekulacje gnostyckie, jakby zupełnie bez związku z główną myślą gnostycką. Musimy więc najpierw ujawnić punkty stycznej mitu ze spekulacjami gnostyckimi.

Główny wątek opowieści w tym cytacie traktat nawiązuje do rozprawy ze światem archontów, czyli rządzców widzialnego świata. Sophia-Zoe podjęła kroki odwetowe wobec archontów, którzy prześladowali ludzi. Ich strącenie nawiązuje do motywu z tradycji żydowskiej o strąceniu aniołów upadłych (por. Rdz 6, 1-4)¹⁰, ale także do tradycji hellenistycznej o pokonaniu gigantów. Od wiersza p. 122, 6, zdaniem wydawców i tłumaczy, autor *OrigMundi* wprowadza nową myśl, o trzech rodzajach ludzi – to myśl gnostycka – którym odpowiadają trzy postaci feniksa. Od p. 122, 13 włącza jeszcze jedną, nową myśl wtrąconą do opowieści o symbolice feniksa i gnostyckiej spekulacji: wymienia trzy rodzaje chrztu. W końcowej części fragmentu wprowadza wypowiedź o „feniksie” jako o „palmie”, od greckiej nazwy φοῖνιξ, prawdopodobnie najpierw dla aluzji cytatu biblijnego „sprawiedliwy wyrośnie jak palma (φοῖνιξ)” (Ps 91, 13a), ale także dla Ps 21, 7: „jestem robak, a nie człowiek”. Z mitem o feniksie natomiast Ps 21, 7 łączy się przez słowo „robak” w zdaniu: „To jest bowiem robak, który zrodził się z feniksa (jako) nie człowiek”. „Święta księga” (p. 122, 12-13) to z pewnością Biblia, jeśli odczytanie aluzji do Ps 91, 13 a jest poprawne; w micie feniksa „robak” jest formą przetrwania feniksa, z niego rodzi się nowa postać cudownego ptaka.

Wzmianka o feniksie zawiera jeszcze dwie trudniejsze w interpretacji dygresje, luźniej związane z literacką formą mitu: wzmiankę o „stągwiach wody” (p. 122, 18-20) i o „bykach Egiptu” (p. 122, 22-24). Sporo kłopotu sprawia komentatorom tekst: $\overline{\text{N}}\overline{\text{N}}\overline{\text{Z}}\overline{\text{Y}}\overline{\text{A}}\overline{\text{P}}\overline{\text{A}} \overline{\text{M}}\overline{\text{M}}\overline{\text{O}}\overline{\text{O}}\overline{\text{Y}}$ (p. 122, 18-20). M. Tardieu po przedstawieniu koncepcji A. Böhliga¹¹ i J. Doresse’a¹², opowiedział się za wyjaśnieniami Ch. Puecha¹³, który dostrzegł w koptyjskim tekście greckie τὰ ἔνυδρα w znaczeniu „wodne zwierzęta”¹⁴. H.G. Bethge w zasadzie opowiedział się także za tą interpretacją podając je w swoim niemieckim tłumaczeniu jako: „Wasserschlangen”¹⁵. W naszym tłumaczeniu pozostaję za L. Painchaud¹⁶

¹⁰ Por. Też *Liber Henochi* I 7-8, 15.

¹¹ Por. A. Böhlig, *Die koptisch-gnostische Schrift ohne Titel aus Codex von Nag Hammadi im Koptischen Museum zu Alt-Kairo*, hrsg., übers. u. bearb. A. Böhlig – O. Labib, Berlin 1962.

¹² Por. J. Doresse, *Les livres secrets des gnostiques d'Égypte*, Paris 1968, 192-194.

¹³ Por. M. Tardieu, *Trois mythes gnostiques, Adam, Éros et les animaux d'Égypte dans un écrit de Nag Hammadi (II, 5)*, Paris 1974, 264-267 (L'explication de H.Ch. Puech).

¹⁴ Por. Tardieu, *Trois mythes gnostiques*, s. 262-269.

¹⁵ Por. H.G. Bethge, w: *Nag Hammadi Deutsch I*, eingeleitet und übersetzt von Mitgliedern des Berliner Arbeitskreises für Koptisch-Gnostische Schriften: H.M. Schenke – H.G. Bethge – U. Kaiser, Berlin 2001, 259.

¹⁶ Por. Painchaud, *L'Écrit sans Titre*, s. 747-748.

przy znaczeniu: „stągwie”, „wazy”, „naczynia na wodę”. Te naczynia wodne w Egipcie, „stały się świadectwem dla tych, którzy zstępują do chrztu prawdziwego człowieka” (p. 122, 18-20). Painchaud dostrzega aluzję do legendy o demonach zamkniętych przez Salomona w wazach wodnych, wysłanych do Egiptu. (Aluzja do tej legendy jest także w *Apokalipsie Adama* NHC V, p. 79, 3-7). Motyw ten służył gnostykom w polemice przeciw praktyce chrztu.

Osobnym problemem są „byki Egiptu”, które symbolizują słońce i księżyc (p. 122, 21-26). Z pewnością chodzi o byki Egiptu (Apisa i Mnewisa: tak uważa Böhlig¹⁷), które w znaczeniu religijnym symbolizują słońce i księżyc, a więc w znaczeniu gnostyckim: stworzone światła na niebie. Traktat wyraźnie mówi: wskazują na Sabaotha i „Sophię światową”. Nie jest wymieniony Jaldabaoth. Związki ze słońcem i księżycem tych symboli religijnych wyjaśnił bardzo szeroko Tardieu¹⁸. Słońce należy powiązać z Sabaothem (jego symbolizuje byk Mnewis), księżyc ewentualnie z Jaldabaothem (i jego symbolizuje byk Apis). Symbole te można potraktować jako świadectwa przeciw Sabaothowi i Jaldabaothowi, w tym znaczeniu, że wskazują na ich podrzędną, światową pozycję¹⁹. Stwórcza Sophia (Astaphios) opieczętowała „swoje niebo” (p. 122, 25-26; por. wyżej: p. 102, 35-103, 1). Było to niebo niższe, z którego archonci zarządzili ziemią. Tak więc religijne symbole egipskiej religii w gnostyckim traktacie wskazywały na władzę archontów nad światem, „aż do końca eonu” (p.122, 26). Podobnie na końcu czasu doczesnego ze zniszczalnej postaci (palmy/feniksa) powstanie i objawi się nowy człowiek (p. 122, 32-33). O tym prawdziwym człowieku, który objawił się na końcu czasów autor *OrigMundi* mówi niżej (p. 123, 23). Painchaud²⁰ sądzi, że chodzi tu o ukrzyżowanego Chrystusa, na podstawie typologii Ps 21, 7 (wg LXX). W ujęciu polemicznym gnostyków Chrystus jako „robak a nie człowiek”, jako „feniks, który ma się odradzać w doczesnej powłoce, a nie Człowiek prawdziwy, który przecież jest boskim człowiekiem.

Podsumowując to aluzyjne włączenie wątku feniksa do wykładu gnostycznej nauki można powiedzieć, że gnostycy wykorzystali ten symbol dla zaznaczenia pozytywnych, zbawczych treści. Feniks jest symbolem „Żyjącego”. Określenie „żyjący” jest jednak wieloznaczne. Wskazuje na ludzi (pokolenia), żyjących wiecznie, („feniks jest nieśmiertelny”), żyjących w doczesnym eonie („żyje przez tysiąc lat”) i tego jednego Człowieka, który jest „pochłonięty” (przez ogień: spala się po śmierci i jak „feniks-palma” się odradza) i który nie jest człowiekiem „jak robak” ale istotą „żyjącą”. Feniks jest znakiem życia i śmierci tego, który się objawi na końcu. Można się zgodzić z Painchaud, że gnostycy wykorzystali Ps 21, 7 czytane chrystologiczne, jako

¹⁷ Por. Böhlig, *Die koptisch-gnostische Schrift*, s. 96.

¹⁸ Por. Tardieu, *Trois mythes gnostiques*, s. 222-223.

¹⁹ Por. tamże, s. 231-233; zob. też s. 262-269 i s. 13-231; Painchaud, *L'Écrit sans Titre*, s. 476-477.

²⁰ Por. Painchaud, *L'Écrit sans Titre*, s. 479.

zapowiedź męki Chrystusa, ale dostrzegali ją także, w symbolu ginącego feniksa, które „nie będąc robakiem” odradza się do nowego życia. Z literackiego mitu gnostycy wykorzystali motyw odradzania się feniksa z ognia i popiołu, oraz jego długowieczność, równoznaczną z wiecznością. Symbolika ognia spalającego się feniksa, została zastosowana polemicznie przeciw zbawczemu znaczeniu chrztu z wody. Gnostycy znali jednak „chrzest duchowy” i „chrzest ognia”. Związki tych rodzajów chrztu mogły mieć znaczenie pozytywne. Symbolika feniksa zaznacza się polemicznie, przeciw archontom, stwórcom świata, (bóstwom Sabaotha i Jaldabaotha) prześladowającym tych „z podobieństwa”, czyli pokolenie gnostyków, pokolenia Adama, przeciw zbawczemu znaczeniu chrztu z wody, przeciw Egipcjowi także, który był obrazem rajy Boga stwórcy. Pod tym względem gnostycka interpretacja, zgadzała się z żydowską i chrześcijańską (biblijną) symboliką Egiptu, jako ziemi niewoli. Z chrystologicznego znaczenia symboliki feniksa w ujęciu polemicznym nie da się wykluczyć tysiącletniego pobytu „feniksa – Chrystusa” w świecie archontów („aby przebywał w ich świecie tysiąc lat aż do końca eonu”), wątku chiliastycznego, który w judeochrześcijańskiej kolebce gnostycyzmu mógł być znany.

PHÖNIX IM GNOSTISCHEN SCHRIFT *VOM URSPRUNG DER WELT*
(NHC II, 5; p. 121, 27–123, 2)

(Zusammenfassung)

Ein allegorische Exkurs p. 121, 27–123, 2 im gnostischen, titellosen Schrift *Vom Ursprung der Welt* gehört zu den religionsgeschichtlichen Aussagen und Besonderheiten dieses Traktats. Die Anspielung an der trichotomische Anthropologie könnte ein Zeugnis der valentinianischen Gnosis sein, aber scheint es viel mehr an der Motiv des Phönix liegen; die Erneuerung aus der Asche in drei Stadien. Auch „Paradies Gottes” ist es ein Stück des Mythos vom Phönix, wie auch der Bezug zu Ägypten. Phönix als Symbol des Christus bleibt im Zusammenhang mit Ps 21, 7 so für das Tod wie auch für die Auferstehung Christi. Das Feuer, als Mittel der Erneuerung (die gnostische Sakrament der Salbung?) scheint es polemisch gegen das Wasser (die Taufe) dargestellt. Zur polnischen Übersetzung des Abschnitt werden die Bemerkungen als Kommentar beigegeben.